

Ola Ehns diabilder och bevarandefrågan i Uppsala på 1960–70-talen

JOHAN DELLBECK

Kvarteret Svanen, Dragarbrunnsgatan, 1963. DIA00231.

Bilden på sidan 118 är tagen av Ola Ehn i maj 1963. Den visar Dragarbrunnsgatan i Uppsala och det nybyggda hotell Rullan samt delar av H-centrum i kvarteret Svan. I bakgrunden ses de äldre husen i kvarteret Svalan och till höger, i skugga, de gamla trähusen i kvarteret S:t Per. Det är en vacker vårdag och hotell Rullan har hissat de nordiska flaggorna. Byggnadsställningarna är fortfarande resta framför fasaden till H-centrum som ännu ej är helt färdigbyggt. En gul bandlastare står uppställd på planen framför H-centrum och en Volvo Amazon har parkerat på trottoaren som ligger kvar på sin gamla plats och visar hur smal gatan var tidigare. Tydligare än så här kan knappast kontrasten mellan det gamla och det nya Uppsala visas. Hotell Rullan uppfördes av Uppsvenska byggnadsgillet AB efter ritningar av arkitekterna SAR E. O. Holmberg och Tore Virke, Svenska riksbyggen. Hotellet byggdes samtidigt med det intilliggande Hantverkscentrum, H-centrum, vilket hade Uppsala hantverksförening som byggherre. Även H-centrum ritades av Holmberg och Virke. Hantverksföreningen hade redan på 1940-talet inköpt fastigheterna i kvarteret med avsikt att förnya bebyggelsen, men bygget försenades på grund av att den nya stadsplanen dröjde.¹

Ola Ehn var landsantikvarie och chef för Upplandsmuseet från 1969 och fram till sin allt för tidiga bortgång 1988. Under åren 1958–63 arbetade han som

amanuens vid Upplands fornminnesförening.² I Upplandsmuseets samlingar finns bevarade ett antal fascinerande diabilder, fotograferade av Ola Ehn, som visar stadens centrala delar just innan den stora stadsomvandlingen tog fart. Fotografierna ger en målande bild av stadskärnan i början av 1960-talet. Det var en stad präglad av det förflutna. Stadskärnan, inte minst kvarteren längs Dragarbrunnsgatan, bestod till stor del av en småskalig trähusbebyggelse i en till två våningar, uppförd under 1700-talets senare del och 1800-talet. Omkring 1960 var många av husen mycket slitna eller förfallna på grund av bristande underhåll. Ända sedan 1930-talet hade planer funnits på att sanera stadskärnan genom rivning och nybyggnad. 1953 infördes ett nybyggnadsförbud i stadskärnan i väntan på att en ny centrumplan skulle fastställas, vilket skedde först med 1958 års generalplan.³ Generalplanen förutsatte en storskalig förnyelse av stadskärnan. Mellan 1940 och 1960 byggdes väldigt lite nytt i stadskärnan. Forumvaruhuset på Kungsängsgatan i kv Pantern som invigdes 1953 gav en försmak av vad som komma skulle när den gamla de Geerska gården med flera hus fick ge plats för KF:s nya varuhus. 1961 invigdes även Tempohuset i kv Lejonet vid Stora Torget. Tempo byggdes på platsen för det gamla Scheelehuset. Rivningen av det väckte stark kritik liksom det nya varuhusets utformning.⁴

Kvarteret Svanen i mars 1960, foto från hörnet av S:t Persgatan och Dragarbrunnsgatan. Ett par år senare var husen rivna. Det yttre förfallet kan nästan kännas i bilden. Fasadpanel och fönster är i starkt behov av ommålning. DIG00230

1963 befann sig Uppsala stadskärna fortfarande i inledningen av den stora centrumsaneringen som i huvudsak genomfördes under 1960-70-talen. Mönstret var det samma i alla större svenska städer. De gamla husen revs och ersattes av en ny storskalig bebyggelse. Byggnadsvolymen ökade kraftigt och den gamla gårdsbe-

byggelsen ersattes av enhetliga däck som sträckte sig över gamla fastighetsgränser och ibland tog ett helt kvarter i besittning.⁵ "Det är inte en förändring som skett i städernas centra under 50- och 60-talen, det är en veritabel omstörtning, ett etablerande av en helt ny livsmiljö" skrev arkitekturhistorikern Göran Lindahl

med flera i en artikel i tidskriften *Arki-tektur* 1971 i en kritisk granskning av omvandlingen av några centrumkvarter i ett antal medelstora svenska städer.⁶

I 1958 års generalplan planerades Dragarbrunnsgatan som försörjningsgata för det nya cityområdet. Gatan skulle breddas kraftigt och fördes med infarter för varuleverans till kringliggande varuhus samt parkeringsgarage och parkeringshus.⁷ Axeln Svartbäcksgatan-Kungsgatan från S:t Olofsgatan till Bangårdsgatan planerades som gångstråk. Idag omkring 50 år senare är Dragarbrunnsgatan åter under omstöpning, fast nu handlar det inte så mycket om att riva och bygga nytt utan om förändring av funktion och ny markbeläggning. Bustrafiken har flyttat till Kungsgatan. H-centrum genomgick för ett par år sedan en stor om- och tillbyggnad och inrymmer nu en ny affärsgalleria. Samtidigt har det framföriggande parkeringstorget omvandlats till ett nytt torg, Dragarbrunnstorg, med konstnärlig utsmyckning, sittplatser och cykelparkering med mera.

Idag kan man fråga sig hur det var att arbeta som antikvarie på 1960-talet när så många hus revs. Vad gjorde man för att bevara den gamla bebyggelsen? I Uppsala kom tidigt kvarteren längs Övre Slottsgatan mellan S:t Olofsgatan och Skolgatan att avsättas som bevarandeområde, kulturreservat, liksom delar av kvarteren Toven och Hjorten vid norra

delen av Dragarbrunnsgatan intill Linnéträdgården. Detta skedde på förslag av landsantikvarie Nils Sundquist och fastställdes av stadsfullmäktige 1956.⁸ 1961 tillsatte stadsfullmäktige även en kommitté med uppdrag att upprätta en plan för kulturminnesvården i Uppsala⁹. I kommittén ingick Ola Ehn som genom detta arbete skaffade sig en oöverträffad kunskap om Uppsalas äldre bebyggelse. Det var en byggnadsinventering av hela stadskärnan han genomförde tillsammans med den blivande professorn i konvetenskap Anders Åman. Ola Ehn fotograferade och gjorde uppmätningar av många gamla hus och gårdar. En mängd material i Landsarkivet och stadsbyggnadskontorets arkiv gick igenom: byggnadssyner, brandförsäkringsvärderingar, tomtkartor, byggnadsritningar och protokoll.¹⁰ Inventeringsarbetet låg också till grund för den avhandling i konsthistoria som Ola Ehn lade fram 1968: *Uppsala stadsbild, stadens begynnande omvandling 1809–1867*. Avhandlingen publicerades sent omsider postumt som ett band i serien *Uppsala stads historia* 1991 och tillgängliggjordes då för en större allmänhet. Inventeringen av stadskärnan och planen för kulturminnesvården presenterades 1964 i boken *Stadsbildens framtid*. Till boken hör en karta över Uppsala stadskärna där kulturhistoriskt värdefulla byggnader markerats med olika färger som klassificerar husen utifrån hur värdefulla de ansågs vara. Byggnadsminnes-

märkena i statlig ägo, skyddade enligt lag, var markerade med svart färg. Det var de stora monumenten som Uppsala slott och Carolina samt Linnéträdgården och ytterligare ett antal byggnader runt domkyrkan och universitetet. "Omistliga hus" var markerade i rött, "värdefulla hus" i grönt och "miljöhus" i gult. Till de omistliga och värdefulla husen hörde bland annat ett flertal hus längs Övre Slottsgatan, i nedre Fjärdingen och i kvarteren Toven och Hjorten på Dragarbrunnsgatan. Till miljöhusen räknades de hus som i och för sig inte ansågs ha så stort kulturhistoriskt värde men som genom sin skala eller andra karaktärsdrag hade ett värde för stadsbilden. Sett i backspegeln fyrtiofem år senare kan man konstatera att de allra flesta av de hus som pekades ut som värdefulla i Stadsbildens framtid har bevarats. I dag kan det tyckas att urvalet av kulturhistoriskt värdefulla byggnader var allt för snävt. Det är märkligt att t.ex. flera av gårdarna vid Svartbäcksgatan i kvarteren Hjorten, Leoparden och Lindormen inte markerades som värdefulla. Inte heller den äldre borgerliga bebyggelsen i Kungsängen, som i början på 60-talet fanns kvar i stor mängd, var markerad som värdefull. Det förklarades dock med att den befann sig i dåligt skick och att den var omöjlig att anpassa till de då pågående och planerade ombyggnadsarbetena i stadsdelen.

I slutet av 70-talet var dock bebyg-

gelsen längs Svartbäcksgatan i kvarteret Leoparden hotad av rivning liksom de av kommunen ägda husen i kvarteret Toven på Dragarbrunnsgatan. Att de till slut ändå kunde bevaras och förses med skyddsbestämmelser i nya stadsplaner var till stor del Ola Ehns förtjänst. Han var ett känt namn i Uppsala och fick ofta fick uttala sig i lokalpress i egenskap av chef för Upplandsmuseet och expert på stadens äldre bebyggelse. Han anlätades även för föreläsningar och stadsvandringar, och kunde på så sätt verka folkbildande och opinionsbildande för ett bevarande. I årsboken Uppland 1975 publicerade han en lång artikel med titeln "Svartbäcksgatan i Uppsala-ett angeläget vårdobjekt". Där redogjorde han för bebyggelsen längs Svartbäcksgatan och även för verksamheten som präglat området genom tiderna. Bebyggelsen representerade den utpräglade handels- och hantverksstaden öster om ån som här fortfarande var relativt intakt trots de föregående 20 årens omfattande rivningsvåg. "Från kulturminnesvårdande synpunkt står det helt klart att just dessa gårdar kring Svartbäcksgatan idag hör till de mest angelägna vårdobjekten i Uppsala stadskärna. Det är lika viktigt och självklart att man skall bevara Svartbäcksgatasmiljön som t.ex. Övre Slottsgatasmiljön", skrev Ola Ehn.¹¹

Även från politiskt håll vaknade intresset för bevarandet av Svartbäcksområdet. Det låg i tiden. Svartbäcken rep-

Kv Leoparden mot Sankt Olofsgatan, foto Ola Ehn 1965 (DIA208). Den närmsta husen revs i början av 80-talet. Det grå huset i två våningar till höger, med två frontespiser, inrymde stadens gästgiveri på 1700-talet och tillhörde senare guldsmeden och färgaren Erik Ernander. I förgrunden till höger har husen i kv Klostret rivits för att ge plats åt den breddade Järnbrogatan/S:t Olofsgatan.

resenterade allt det som gått förlorat i och med den storskaliga centrumsaneringen. Här fanns den småskaliga bebyggelsen och blandningen av handel, hantverk och bostäder. Detta skedde samtidigt som kritiken mot de nybyggda stadskärnorna och monotona förortererna tilltog i styrka. Tilltron till det moderna projektet och till

att den nya bebyggelsen var självklart överlägsen den gamla fick sig en knäck. När det Europeiska byggnadsvårdsåret 1974–1975 proklamerades tilldrog det sig ett stort intresse i många städer. Året formades till en kampanj för att bevara även den äldre, anonyma bebyggelsen.¹² 1976 tillsattes en Svartbäckskommitté med an-

Dragarbrunnsgatan och kv Töven den 1 maj 1963. Foto Ola Ehn (DIA00219) Byggnaderna till vänster hade markerats som värdefulla i Stadsbildens framtid och föreslagits som kulturresevat redan 1956. I slutet av 70-talet var de akut rioningshotade. I skugga till höger ses den gamla brandstationen.

ledning av en socialdemokratisk motion i kommunfullmäktige. Kommittén som bildades med representanter från Socialdemokraterna, Centerpartiet, Folkpartiet och Moderaterna skulle utreda formerna för bevarandet, finansieringen och husens framtida utnyttjande. "Vi tycker det är viktigt att vi kan bevara Uppsala-

miljöns särart. Framför allt är det viktigt att större gatu- och byggnadsmiljöer som är karakteristiska för Uppsalamiljön kan bevaras. Kvarteren kring Svartbäcken och S:t Olofsgatan är ett sådant", sade t.ex. det socialdemokratiska kommunalrådet Lars-Eric Ericsson sommaren 1979.¹³ I december 1979 presenterades kommitténs

rapport om bevarande av Svartbäcken. Den behandlade de fem kvarteren Hjorten, Leoparden, Örtedalen, Lindormen och Tigern. Kommittén betonade vikten av att bevara miljön som helhet.¹⁴ 1980 fattade kommunfullmäktige ett beslut om att Svartbäcksområdet utgör ett område som ska bevaras i Uppsala stadskärna.¹⁵

Ungefär samtidigt presenterades ett förslag till ny stadsplan för kvarteret Leoparden, som till största delen ägdes av byggnadsfirman John Mattsson, JM. Planerna överensstämde inte alls med Svartbäckskommitténs önskemål eftersom de skulle innebära rivning och nybyggnad av en stor del av kvarteret. Bland de hus man planerade att riva fanns till exempel den gamla Ernanderska gården på Svartbäcksgatan med gaveln mot S:t Olofsgatan. Märkligt nog hade denna byggnad med ursprung i det sena 1700-talet inte klassats som värdefull i Stadsbildens framtid. Huset bestod ursprungligen av två rödfärgade timmerbyggnader. De ägdes i slutet av 1700-talet av Erik Ernander som drev guldsmedsverkstad och färgerirörelse där. Huset närmast S:t Olofsgatan hade före det varit stadens gästgivargård. 1842 byggdes de båda husen samman och försågs med en enhetlig panelarkitektur. Den nuvarande putsade fasaden tillkom vid en ombyggnad 1913.

JM hade hävdade att en upprustning av de gamla husen skulle bli orimligt dyr.¹⁶ Till detta kom dock krav på arkeo-

logiska undersökningar av de upp till två meter tjocka kulturlagren i kvarteret, som skulle ha kostat 11 miljoner, enligt uträkningar från Riksantikvarieämbetet 1980.¹⁷ Det hela slutade med en kompromiss. Ny stadsplan för kvarteret upprättades 1982. Den innebar att husen längs Svartbäcksgatan och delar av S:t Olofsgatan och Linnégatan skulle bevaras men att nya hus skulle uppföras längs Östra Ågatan och S:t Olofsgatan, med undantag för Ernanderska gården. Även delar av gårdsbebyggelsen skulle bevaras. Grändkaraktären skulle bibehållas längs Östra Ågatan och Linnégatan. Tack vare en ny grundläggningsmetod, Bjerkingmetoden kallad, kunde husen uppföras utan att några större arkeologiska undersökningar behövde göras. Metoden innebar att man pålade med stålpelare genom tunna foderrör så att kulturlagren i övrigt kunde lämnas orörda.¹⁸

När det gäller det redan på 1950-talet föreslagna kulturresevatet vid norra änden av Dragarbrunnsgatan var förutsättningarna för bevarande delvis ännu sämre än i kv Leoparden. Det rörde sig om fyra fastigheter, två i kvarteret Hjorten och två i kvarteret Toven. Fastigheten i hörnet Dragarbrunnsgatan/Linnégatan i kvarteret Hjorten var i privat ägo och i gott skick. Den gamla brandstationen i kvarteret Hjorten var i kommunens ägo men var genom upprustning i gott skick. Husen på de två fastigheterna i kvarteret Toven, som ägdes av kommunen, var

dock kraftigt förfallna och rivningshotade. Samtliga byggnader var utpekade som värdefulla i Stadsbildens framtid. De i kvarteret Toven representerade den borgerliga bostadsbebyggelsen från mitten av 1800-talet. Det var inga hantverks- eller handelsgårdar utan renodlade bostadsgårdar. Kommunen hade under en lång rad år låtit husen i kvarteret Toven förfalla. Det hela slutade även här med en kompromiss. Uppsalahem rustade upp husen närmast gatan men uppförde nya kopior av de bägge bostadshusen på gårdarna. Samtidigt förnyades en stor del av kvarteret Toven med nya bostadshus längs Kungsgatan på den gamla folkskolans plats och den nya missionskyrkan uppfördes vid S:t Olofs-gatan.

Noter

- ¹ "Nya hotell Rullan i Uppsala", *Tidskrift för Byggnadskonst*, nr 8 1963. "Uppsalas hantverkscentrum påbörjas vid nyår". *Upsala nya tidning* 27.9.1960.
- ² s 7, "Ola Ehn, vår chef och arbetskamrat", i *Uppland* 1988.
- ³ Dellbeck s 14, Bergold 1989 s 232.
- ⁴ Bergold s 226 ff.
- ⁵ s 2 i *Arkitektur* nr 5 1971, "Centrumkvarterens öde: återblick på 50- och 60-talen i Svenska städer".
- ⁶ s 2 i *Arkitektur* nr 5 1971, "Centrumkvarterens öde: återblick på 50- och 60-talen i Svenska städer".

- ⁷ Bergold s 232.
- ⁸ Dellbeck s 17
- ⁹ Stadsbildens framtid s 5.
- ¹⁰ Stadsbildens framtid s 14.
- ¹¹ Ehn s 40, "Svartbäcksgatan i Uppsala – ett angeläget vårdobjekt", i *Uppland* 1975, Uppsala 1975.
- ¹² Johansson, Bengt O. H, Den stora stadsomvandlingen, erfarenheter från ett kulturmord, s 103.
- ¹³ "Bevara Svartbäcken"; *Upsala nya tidning* 14.6.1979.
- ¹⁴ "Svartbäcken värt att bevara", *Upsala nya tidning* 29.12.1979.
- ¹⁵ Kv Leoparden, Uppsala kommun, förslag till stadsplan upprättad i mars 1982. *Upplandsmuseets arkiv*.
- ¹⁶ "Bevarande för sent, bättre bygga nytt" UNT 21.7.1979.
- ¹⁷ UNT den 19.3.1980.
- ¹⁸ "Grundläggning utan utgrävning villkor för bygge i Leoparden", UNT 11.2.1983.

Käll- och litteraturförteckning

Upplandsmuseets arkiv: Tidningsklipp, handlingar i topografiska arkivet.

Bergold, Carl Erik, *Uppsala. Stadsbyggande 1900–1960, Uppsala stads historia VI:9*, Uppsala 1989.

"Centrumkvarterens öde: återblick på 50- och 60-talen i Svenska städer", *Arkitektur* nr 5 1971, Stockholm.

- Dellbeck, Johan, *Kvarteret Hästen i Uppsala. En studie i stadsplanering, bevarandefrågor och stadsförnyelse*, C-uppsats i konstvetenskap, Uppsala universitet 1990.
- Ehn, Ola, "Svartbäcksgatan i Uppsala, ett angeläget vård-objekt", i *Uppland* 1975. Uppsala 1975.
- Fåhréus, Leila, "Nya hotell Rullan i Uppsala", *Tidning för byggnadskonst* nr 8 1963.
- Johansson, Bengt O. H., *Den stora stadsomvandlingen. Erfarenheter från ett kulturmord*. Stockholm 1997.
- "Ola Ehn, vår chef och arbetskamrat", i *Uppland* 1988, Uppsala 1988.
- Stadsbildens framtid, om konstnärligt och historiskt värdefull bebyggelse i Uppsala*, Uppsala 1964.

Johan Dellbeck har arbetat som antikvarie på Upplandsmuseet från 1998 till 2009, men är nu anställd som byggnadsantikvarie på Bjerking AB, Uppsala